

Recenzja

dysertacji doktorskiej mgr. Janusza Danieluka pt. „Majątki instrukcyjne w byłym obwodzie białostockim w latach 1865–1915”, Białystok 2023, ss. 338

Mgr Janusz Danieluk przedmiotem swojej dysertacji uczynił majątki instrukcyjne położone w dawnym obwodzie białostockim, utworzonym w 1807 r., a po likwidacji wcielonym do guberni grodzieńskiej. Były to tereny trzech powiatów – białostockiego, bielskiego i sokólskiego, które do 1915 r. funkcjonowały w strukturach administracyjnych guberni grodzieńskiej Kraju Północno-Zachodniego. Majątki te zostały utworzone na mocy wydanej w 1865 r. *Instrukcji o zasadach sprzedaży ziemi państwowej w zachodnich guberniach osobom rosyjskiego pochodzenia, odbywającym tam służbę lub pragnącym na stałe osiedlić się w tych guberniach*. Dokument ten stał się podstawą do realizacji polityki carskiej mającej na celu zmianę stosunków własnościowych w zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego. Zasadniczym celem, który przyświecał Doktorantowi było zbadanie zastosowania w praktyce mechanizmów prawnych, na przykładzie wspomnianej *Instrukcji*, wprowadzanych przez władze carskie po stłumieniu powstania styczniowego, celem zwiększenia rosyjskiego stanu posiadania ziemi w trzech powiatach guberni grodzieńskiej. Zamierzał on przy tym udowodnić, że *Instrukcja* była najważniejszym i najskuteczniejszym narzędziem prawnym wśród innych ukazów represyjnych uchwalonych po styczniowej insurekcji umożliwiającym przejmowanie ziemi z rąk polskich właścicieli i zmianę struktury narodowościowo-religijnej na interesującym go obszarze byłego obwodu białostockiego. Problemem polityki własnościowej prowadzonej przez Petersburg na tym terenie zajmowali się już dawniej i współcześnie różni polscy i zagraniczni badacze, ale dotychczas nie powstała monografia historyczna tak kompleksowo poddająca analizie obrót majątkami instrukcyjnymi w latach 1865-1915 w oparciu o dokumentację notarialną i kancelaryjną. Stąd też problem badawczy podjęty w dysertacji doktorskiej przez mgr. Janusza Danieluka jest istotny i z pewnością Autor podjął udaną próbę wypełnienia określonej luki w stanie dotychczasowych badań. Wybór tego tematu na pracę doktorską jest więc moim zdaniem w pełni uzasadniony.

Sam temat na pierwszy rzut oka może wydawać się niezbyt rozległy pod względem chronologicznym (raptem 50 lat) i terytorialnym (tylko trzy powiaty). Jest on jednak niezmiernie obszerny biorąc pod uwagę wieloaspektowość analizowanych problemów i zjawisk. Dzięki takiej wielowątkowości podjęty temat dał Autorowi znaczne możliwości do zaprezentowania swoich umiejętności i dobrego opanowania warsztatu naukowego. Pomimo, że inicjowano już w przeszłości pewne cząstkowe badania nad podjętymi problemami (np. Jerzy Szumski), to należy podkreślić, iż wyniki badań i ustalenia Doktoranta w wielu kwestiach mają charakter nowatorski.

Autora dysertacji interesowało szereg problemów, na które zdecydował się poszukiwać odpowiedzi w źródłach różnej proveniencji i w obszernej literaturze przedmiotu. Zbieranie rozproszonego materiału źródłowego i próba jego właściwej interpretacji nie były łatwym zadaniem. Chociaż niestety nie udało się wyjaśnić do końca niektórych kwestii, co sygnalizuje sam Autor, to z tej pracy, moim zdaniem, Doktorant dobrze wywiązał się i przygotował bardzo dobrą pracę doktorską.

Baza źródłowa

Dysertacja doktorska mgr. Janusza Danieluka została napisana w oparciu o bardzo solidną podstawę źródłową. Autor przeprowadził kwerendy w różnych zespołach zgromadzonych w zagranicznych i polskich archiwach oraz w zbiorach specjalnych bibliotek: Wilno, Mińsk, Białystok. Efektem tej eksploracji stało się wydobycie również materiałów niezbyt często wykorzystywanych przez badaczy, m.in. akty notarialne, źródła podatkowe, księgi hipoteczne. Ogólna liczba zespołów i kolekcji poddanych penetracji źródłowej w niektórych z wymienionych placówek musi budzić uznanie. Doktorant ponadto sięgnął do licznych rosyjskojęzycznych źródeł drukowanych, a przede wszystkim tabelarycznego zestawienia własności ziemskiej w gub. grodzieńskiej autorstwa P. Dikowa, tzw. „książek pamiątkowych” teź guberni, czyli rocznych sprawozdań władz gubernialnych oraz do zbiorów aktów i przepisów prawnych państwa rosyjskiego. Może warto byłoby jeszcze podjąć kwerendy w egodokumentach (wspomnienia, pamiętniki, listy), co umożliwiłoby pełniejszy ogląd problemu i pogłębienie refleksji poprzez chociażby próbę ukazania stosunku miejscowego ziemiaństwa do „nowych sąsiadów” wchodzących w posiadanie majątków instrukcyjnych.

Uzyskane informacje ze źródeł różnej proweniencji zostały uzupełnione przez ustalenia poczynione przez innych badaczy w istniejącej dawniejszej i najnowszej literaturze przedmiotu.

Literatura przedmiotu

Praca doktorska mgr. Janusza Danieluka w poważnym stopniu ma charakter źródłowy. Jednak Autor w szerokim zakresie korzystał również z ustaleń poczynionych przez badaczy (polskich, rosyjskich, litewskich i białoruskich) w istniejących opracowaniach i artykułach monograficznych, w tym wydanych poza granicami naszego kraju, przede wszystkim w języku rosyjskim. Uważam, że poszukiwania biblioteczne wymagały ogromnego wysiłku heurystycznego, aby wydobyć te pozycje, w których znajdowały się informacje dotyczące realizowanego tematu dysertacji, albo posłużyły do badań o charakterze komparatystycznym. Znajomość literatury przedmiotu uznaję za bardzo dobrą o czym świadczy mnogość przypisów i zestawienie opracowań w bibliografii zamykającej pracę. Z pewnością można by „na siłę” wskazywać, że zabrakło jeszcze tej czy innej pozycji, ale w zasadzie ich wykorzystanie nie wniosłoby jakichś „rewolucyjnych” nowych ustaleń, które wpłynęłyby na końcowe wyniki analiz przeprowadzonych przez Doktoranta. Najwyżej pozyskałby dodatkowe drobne informacje potwierdzające najczęściej dokonane już w pracy ustalenia, a w efekcie rozbudowałby i tak obszerną przecież dysertację. Dlatego też uważam, że Autor przeprowadził skrupulatną kwerendę biblioteczną i wykorzystał wszelkie najistotniejsze monografie, artykuły i drobne szkice, dawniejsze i współczesne, które niezbędne były do realizacji podjętego tematu dysertacji.

Konstrukcja pracy

Podjmując realizację tematu dysertacji Doktorant swoje rozważania oparł na kilku wiodących problemach badawczych, które posłużyły mu do nakreślenia szeroko ujętego zagadnienia. Zastosował układ problemowy, wewnątrznie uporządkowany chronologicznie celem ukazania dynamiki zachodzących zmian. Jednocześnie można przy tym wskazać, że praca posiada charakter opisowo-statystyczny. Ramy chronologiczne dysertacji zostały zakreślone jako początkowa – 1865 r., czyli wydanie *Instrukcji o zasadach sprzedaży ziemi państwowej w zachodnich guberniach...* i końcowa – 1915 r., czyli ewakuacja administracji rosyjskiej w wyniku działań wojennych w latach Wielkiej Wojny. Jednakże ze względu na

prorowadzone analizy Autor nieraz wykracza poza wyartykułowane w tytule pracy ramy temporalne i są to w tych wypadach jak najbardziej uzasadnione działania. Wyjaśnienie we wstępie zarówno ram chronologicznych, jak i zakresu terytorialnego pracy, nie budzi żadnych moich zastrzeżeń. Muszę jednak wskazać, że przyjęty problemowy układ pracy spowodował, że w poszczególnych rozdziałach i podrozdziałach pojawiły się pewne drobne powtórzenia. W paru miejscach odnosiłem wręcz wrażenie, że takie zdanie dokładnie już gdzieś wcześniej czytałem w pracy. Przed wydaniem dysertacji drukiem warto byłoby te drobne mankamenty wyłapać i poprawić/usunąć.

Praca składa się ze wstępu, sześciu rozdziałów podzielonych na podrozdziały (od trzech do sześciu), zakończenia i bibliografii. Dysertację otwiera obszerny i co należy mocno zaakcentować merytorycznie napisany wstęp, w którym mgr J. Danieluk nakreślił motywy podjęcia takiego tematu dysertacji, wyjaśnił wszelkie niuanse terminologiczne, a ponadto zaprezentował zasadnicze cele i dobór metod badawczych. Ponadto postawił szereg tez i hipotez badawczych oraz wskazał na główne problemy pod kątem w jakim zamierzał je realizować. Szeroko i wyczerpująco zaprezentował problematykę podejmowaną w poszczególnych rozdziałach i ich częściach, odwołując się przy tym do charakterystyki stanu badań i specyfiki wykorzystanego materiału źródłowego. Wskazał także na problemy, z którymi musiał się zmierzyć przy weryfikacji i analizie źródeł.

Rozdział pierwszy, wykraczający poza początkową cezurę dysertacji, jest wprowadzającym do zasadniczych analiz w kolejnych częściach. Jego celem jest umiejscowienie *Instrukcji* z 1865 r. w szerszym kontekście zachodzących przemian społeczno-gospodarczych i politycznych w długim rzucie poczynając od utworzenia okręgu białostockiego w 1807 r. po wydarzenia Wielkiej Wojny w 1915 r. Doktorant zarysował politykę własnościowo-narodowościową prowadzoną w tym okresie przez władze carskie, mającą umożliwić zwiększenie rosyjskiego stanu posiadania na tym terenie kosztem polskiej własności ziemskiej. W rozdziale drugim Autor dokonał charakterystyki prawnoustrojowej organów decyzyjnych w sprawie obrotu handlowego posiadłościami instrukcyjnymi (Ministerstwo Dóbr Państwowych, urzędy kancelaryjne generała-gubernatora wileńskiego, gubernatora grodzieńskiego oraz Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie). W drugiej jego części przeprowadził analizę obiegu korespondencji w obrębie instytucji wydających zezwolenia na sprzedaż bądź zakup nieruchomości instrukcyjnych. W rozdziale trzecim mgr J. Danieluk przybliżył okoliczności opracowania *Instrukcji* oraz przedstawił jej najważniejszych pomysłodawców. Ponadto przeanalizował postanowienia *Instrukcji* pod kątem prawno-

ustrojowym, a także opisał majątki instrukcyjne (wycena, powierzchnia, uposażenie, lokalizacja) porównując je z innymi majątkami tego typu położonymi poza byłym obwodem białostockim. W tej też części pracy przybliżono sylwetki pierwszych rosyjskich właścicieli majątków instrukcyjnych. W rozdziale czwartym Autor scharakteryzował właścicieli tych majątków instrukcyjnych, którzy utrzymali swoje posiadłości do 1915 r., poprzez analizę ich pochodzenia społeczno-zawodowego i narodowość. W ostatnim podrozdziale odniósł się do instytucji publicznych, które także były nabywcami majątków instrukcyjnych. Z kolei w rozdziale piątym przeprowadzona została analiza obrotu handlowego majątkami instrukcyjnymi z uwzględnieniem charakterystyki kolejnych nabywców, zmiany ceny gruntów i uwarunkowaniami tych fluktuacji, metody postępowania z majątkami przez właścicieli należących do różnych kategorii społeczno-zawodowych, a także opisano przypadki naruszeń *Instrukcji*, jednocześnie podjęto próbę wyjaśnienia ich przyczyn. W ostatnim z rozdziałów Doktorant podjął problem majątków ziemskich przejętych przez Rosjan na podstawie innych aktów prawnych (tzw. ukazu konfiskacyjnego z 15 marca 1863 r. oraz ukazu z 10 grudnia 1865 r. o obowiązkowej sprzedaży nieruchomości sekwestrowanych uczestnikom zrywu niepodległościowego, ukaranych zsyłką administracyjną, która miała nastąpić po dwóch latach). W ostatnim podrozdziale przeprowadził analizę porównawczą majątków instrukcyjnych i tzw. majątków grudniowych pod kątem ich wyceny oraz struktury społecznej właścicieli. Dysertacja została zwieńczona obszernym i bardzo dobrze napisanym zakończeniem zawierającym zestawienie najważniejszych wniosków, do których doszedł Autor poprzez analizę materiału źródłowego i literatury przedmiotu w poszczególnych jej częściach. Cennym uzupełnieniem jest trafnie dobrany materiał ilustracyjny, który nie stanowi tylko wyłączone „upiększenie”, ale pełni rolę odpowiedniego zilustrowania analizowanych zagadnień, nieraz znajdując omówienie w treści pracy. Warto podkreślić, że Doktorant dokonał poprawnej konceptualizacji tematu, na co wskazuje m.in. fakt, że poza rozdziałem czwartym (zdecydowanie najobszerniejszym) pozostałe pięć zasadniczych części pracy ma bardzo zbliżoną ilość stron (od 33 do 43).

Reasumując, prowadzone w poszczególnych częściach dysertacji analizy, w zasadzie znajdują uzasadnienie w przyjętej przez Autora koncepcji pracy i odpowiadają problemowo-chronologicznemu typowi narracji. Podjęty przez mgr. J. Danieluka temat dysertacji nie był prosty badawczo, a informacje trzeba było „wyłuskiwać” z różnego rodzaju źródeł, nieraz niekoniecznie pełnych i wiarygodnych, z czego Autor zdawał sobie doskonale sprawę. Starał się dane pochodzące z różnych źródeł konfrontować, albo świadomie wybierał tylko takie, które

uznawał za bardziej rzetelne. To było zajęcie wymagające sporych umiejętności warsztatowych. Doktorantowi udało się jednak tak przeanalizować źródła, przy tym umiejętnie uzupełniając je informacjami z literatury przedmiotu, że przygotował wartościową dysertację. Do wykorzystywanych źródeł Doktorant starał się podchodzić krytycznie, rozważnie je analizując, nie ulegał przy tym pokusie budowania tez w oparciu o informacje fragmentaryczne, chociaż niekiedy było to niestety nieuniknione. W niejednym miejscu dysertacji powołuje się na ustalenia innych badaczy, uznając je za cenne i uzasadnione.

Uwagi

Zadaniem recenzenta jest wskazywanie zarówno mocnych, jak i słabszych stron recenzowanej dysertacji. W przypadku pracy mgr. Janusza Danieluka zdecydowanie dominują pozytywne elementy. Jednak lektura tej pracy doktorskiej nasunęła mi kilka uwag i wskazówek, których celem jest przede wszystkim zachęcenie Autora do dalszych przemyśleń i może jeszcze ulepszenia tej dysertacji, aby mogła zostać wydana drukiem i znaleźć się w obiegu naukowym. Kilka uwag i propozycji zostało wyartykułowanych przeze mnie w poszczególnych częściach recenzji. W tym miejscu chciałbym jeszcze wskazać na brak w paru przypadkach precyzyjnego posługiwania się pojęciami – ziemiaństwo i szlachta – a najpewniej miał na to wpływ charakter źródeł rosyjskiej proveniencji. Ponadto nie do końca przekonuje mnie stosowanie miejscami pojęcia „nieruchomości ziemskie” dla określenia całokształtu majątków ziemskich.

Przypisy, bibliografia, tabele, wykresy, aneksy

Prowadzone w pracy analizy źródłowe oraz przywoływane informacje z opracowań i wnioski innych badaczy zostały bardzo dobrze udokumentowane poprzez setki przypisów. Niejednokrotnie zawierają one bardzo istotne informacje uzupełniające wobec głównego toku rozważań w poszczególnych rozdziałach. Przypisy zostały sporządzone prawidłowo, można jedynie wskazać na jakieś drobne i pojedyncze usterki. Nie mam również zastrzeżeń do obszernej bibliografii, która została sporządzona według powszechnie stosowanych w pracach historycznych zasad.

Dysertacja zawiera ogromną ilość tabel (nieraz obszernych – kilkustronicowych) i wykresów, które również zostały poprawnie wykonane, a co najważniejsze Doktorant umiejętnie analizuje w toku narracji zamieszczone w nich liczne dane. Postulowałbym jednak

wprowadzenie zasady podawania tytułów, szczególnie w przypadku tabel, na początku, a pod nimi zachować jedynie informację na temat źródła/źródeł pochodzenia danych. Szczególnie przy tych wielostronicowych zestawieniach tabelarycznych czytelnik zmuszony jest najpierw do poszukania tytułu gdzieś kilka stron dalej na końcu pod tabelą, a następnie powrót do początku celem zapoznania się z danymi w niej zawartymi. Brakuje mi także spisu tabel i wykresów na końcu pracy, a jest ich, jak podałem, ogromna ilość.

Istotną rolę w dysertacji spełnia kilka obszernych zestawień tabelarycznych nazwanych aneksami (brak niestety ich numeracji), do których odwołuje się mgr J. Danieluk. W tym przypadku mogę podkreślić ogrom pracy, jaki musiał włożyć w ich tak szczegółowe sporządzenie. Z reguły aneksy umieszczane są na końcu pracy czy też artykułu, a w tym wypadku „schowane” one zostały pomiędzy kolejnymi podrozdziałami. Może więc nazwać je w tym wypadku jednak tabelami i nadać odpowiednie, kolejne numery?

Język pracy

Z pewnością należy podkreślić, że język dysertacji jest jak najbardziej adekwatny dla pracy o charakterze naukowym. Autor w zdecydowanym stopniu poprawnie też stosuje pojęcia i fachową terminologię. Może jedynie wskazałbym, a zasygnalizowałem już to przy uwagach, że we wstępie i w pierwszym rozdziale w kilku przypadkach stosuje on pojęcie „szlachta”, kiedy analizy odnoszą się w rzeczywistości do „ziemiaństwa” czy też „obywateli ziemskich” (przy okazji oba te pojęcia to nie są synonimy – każdy ziemianin był jednocześnie obywatelem ziemskim, ale już nie każdy obywatel ziemski był ziemianinem).

Język i styl pracy nie budzą moich poważniejszych zastrzeżeń. Mgr J. Danieluk swobodnie wyraża myśli i operuje przy tym bogatym słownictwem. W pracy pojawiło się niewiele usterek tego typu, a ponadto widać, że Autor przeprowadził końcową korektę przygotowanego tekstu (co wcale nie jest takie powszechne), na co wskazuje chociażby niewielka liczba tzw. literówek. Drobne usterki to przede wszystkim: błędy interpunkcyjne, gramatyczne, w paru przypadkach błędna odmiana imion i nazwisk, brak litery lub wyrazu, zniekształcone wyrazy, kolokwializmy. Jeszcze raz podkreślam, że nie ma ich wiele i pracę bardzo dobrze się czyta.

Podsumowanie

Lektura dysertacji doktorskiej mgr. Janusza Danieluka pozwala mi poczynić końcową konkluzję, iż jest to praca wartościowa, oparta na odpowiedniej podstawie źródłowej, która wnosi do historiografii szereg nowych ustaleń z zakresu podjętych przez Autora badań. Konceptualizacja tematu badawczego, sposób i forma formułowania wniosków i wyników badań oraz metody uzasadniania stawianych tez, moim zdaniem, świadczą o dojrzałości badawczej Autora, który wykazał się przy tym wysokimi umiejętnościami warsztatowymi. Mgr J. Danieluk w swoich ocenach stara się zachować daleko idący obiektywizm, koncentruje się na analizie przyczyn i skutków opisywanych zjawisk. Udało się Autorowi uniknąć „przejaskrawiania” problemu i nadinterpretacji materiału źródłowego. Z pewnością ilość jednostkowych przykładów, które poddaje analizie, upoważnia go do formułowania uogólnień oraz wyciągania wiarygodnych wniosków. Podkreślam, że poziom merytoryczny recenzowanej pracy nie budzi moich zastrzeżeń. Dysertację cechuje szeroki zakres problemowy, którego konceptualizacja, a następnie realizacja wymagały znacznej wszechstronności i swobodnego poruszania się w różnej problematyce z zakresu dziejów społecznych, gospodarczych, ustrojowych i politycznych. Uznając dysertację doktorską mgr. Janusza Danieluka za wartościową pod względem merytorycznym pragnę wyraźnie podkreślić, że sformułowane przeze mnie pod adresem Autora nieliczne uwagi mają wyłącznie charakter uzupełniający, traktuję je jako propozycję pewnych zmian i ulepszeń, a podyktowane zostały chęcią skłonienia Doktoranta do dalszych refleksji i nie mają wpływu na moją końcową wysoką ocenę pracy.

Wniosek końcowy

Dysertacja doktorska mgr. Janusza Danieluka zatytułowana *Majątki instrukcyjne w byłym obwodzie białostockim w latach 1865–1915*, moim zdaniem w pełni odpowiada wymaganiom stawianym rozprawom doktorskim w świetle Ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce, realizuje zakładane do osiągnięcia efekty kształcenia, a tym samym daje podstawę do dopuszczenia jej Autora do dalszych etapów w przewodzie doktorskim. Stąd też przedkładałam wniosek o dopuszczenie mgr. Janusza Danieluka do publicznej obrony dysertacji doktorskiej. Jednocześnie uważam, że praca ta powinna zostać wydana drukiem.

Jarosław Kita